

A-1570
1 kooptik

UKU MASING

USUNDILOO
MÕTTEST

TARTU 1938

A

A-13140

UKU MASING

USUNDILOO
MÕTTEST

TARTU 1938

Kõne jaanuarikonverentsil 1938.

Äratrükk ajakirjast „Usuteadusline Ajakiri“ 1938, Nr. 2, 3/4.

**TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU**

õ 29068642

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu, 1938.

Umber reformatsiooni aegu kristlased jällegi sattusid lähemaise suhetesse paganatega ja kuna sellal kõik teadlased olid teataval määral polühistorid, siis tekkis pikemaid sõnavahetusi otsekohe paganuse olu ja ta tekkimise kohta. Pärandatud teooriate kõrval aegamisi sündis uusi, sest pärandatud teooriad viisid seina äärde.

Oli loomulik oletada inimsoo üldist degeneratsiooni ja kõneleda, et algselt, pärast Aadamat ja Eevat, oli olemas veel õiget usundit. Kuid, kuna õige usund ilmtingimata oli ortodoksne luterlus või kalvinism, siis tahes-tahtmata pidi eeldatama, et esimesed inimesed olid korralikud luterlased või kalvinistid. Nii tehtigi. Näiteks arutleb ALEXANDER ROSS (Alexander Rosen Unterschiedliche Gottesdienste in der gantzen Welt, Heidelberg 1668, lhk. 2 jj.) vastates küsimusile, nagu / „War auch eine Religion / Regirung der Kirchen / oder Zucht derselben im Anfang der Welt?“ — Ja. Dann damals ward das Wort geprediget / und die Sacramenten bedienet.“ (2) Või: „War damals auch eine Ordinirung oder Einweyhung?“, mille vastuseks on: „Ja freylich. Denn GOTT ist ein GOTT der Ordnung“ (3). Või: „War damals auch irgend ein öffentlicher oder allgemeiner Ort zu opffern?“ vastusega: „Ja / auf demselben Grund / dass Gott / der ein Gott der Ordnung ist / will / dass alles in seiner Gemeine ordentlich und weisslich zugehen soll; die Zusammenkunfft an einem Ort / zu hören / zu beten / und zu opffern / erhielt auch Freundschaft unter dem Volck Gottes.“

(4) ¹. Umbes sada aastat hiljem ollakse selles suhtes juba hulga taltsam, nii ütleb CONTANT DORVILLE (HISTOIRE DES DIFFÉRENS PEUPLES DU MONDE, CONTENANT LES CÉRÉMONIES RELIGIEUSES ET CIVILES, L'ORIGINE DES RELIGIONS, leurs Sectes & Superstitions, & les Moeurs & Usages de chaque Nation: . . . Par M. CONTANT DORVILLE. TOME PREMIER A PARIS MDCCLXX, VI): „Ces premiers habitans de la terre, ayant les mêmes vœux à former, employèrent vraisemblablement les mêmes termes dans leurs supplications: n'ayant point de temples (ROSSi arvates need olemas Paabeli torni ehitamisest alates), ils invoquèrent Dieu en pleine campagne, ou dans leurs cabanes, au milieu de leurs enfans.“

Jäi siis ainult küsida, mis oli ajeks, et need täiuslikud inimesed muutusid paganaiks, selle aja seisukohalt, ebajumalakujude kummardajaiks. Ning vastused olid vist valmis enne kui see küsimus üldse tekkis.

Oli selliseid, kes JUSTINUS MARTYRUSE eeskujul ² väitsid, et selle juures on otseselt olnud tegev Kurat. Nii seletab näiteks JOANNES SAUBERT (Opera Posthuma, Altdorfi 1694, 132)

Notissimum enim est, simiam Dei diabolum per *κακοζηλίαν* suam ex vero Dei cultu, orthodoxa etiam V. T. Ecclesia, quam plurima decerpssisse, et ex his hinc inde idololatricum cultum eformasse atque instruxisse.

Kuid umbes nõnda kõnelevad ja veel enam mõtlevad paljud ta kaasaegsed. Nii näiteks PIERRE MUSSARD (CONFORMITÉS DES CEREMONIES MODERNES AVECLES ANCIENNES où l'on preuve par des Autorités incontestables que les Cérémonies

¹ Halvemaid ja kohutavamaid näiteid leidub L. DIESTELi raamatus Das Alte Testament in der christlichen Kirche, Jena 1869, 484—508; on koguni oletatud, et Aadam ja Eeva paradiisis on pühitsenud jõule ja ülestõusmisepähi (samas 492).

² Apol. LXII, 1. *Καὶ τὸ λουτρὸν δὴ τοῦτο ἀκούσαντες οἱ δαίμονες διὰ τοῦ προφήτου κεκηρυγμένον ἐνήργησαν καὶ ῥαντίζειν ἑαυτοὺς τοὺς εἰς τὰ ἱερὰ αὐτῶν ἐπιβαίνοντας καὶ προσίειν αὐτοῖς μέλλοντας, λοιβὰς καὶ κνίσας ἀποτελοῦντας* Samuti umbes muil kohil.

de l'Eglise ROMAINE sont empruntées des PAYENS. Avec un TRAITÉ de la Conformité qu'ils ont dans leur conduite mis à la fin sous le titre d'ADDITIONS de quelques Conformités outre les Cérémonies. Nouvelle Edition corrigée & augmentée de la LETTRE ECRITE de ROME sur le même sujet par M. CONYERS MIDDLETON. A AMSTERDAM MDCCXLIV [esimene trükk 1667] lk. 10) kõneleb Jumala kultusest, mis aetakse segi ta vaenlase, kuradi, leiuustega jesuiitide poolt.

Teised seletasid paganuse tekkimist euhemeristlikult ja omistasid kuradile ainult võrdlemisi väikese osa kogu asjas, kuid selle kõrval rõhutasid ka inimese oma puudulisust. ROSS, n. r., 100 seletab:

Also sehen wir / dass das Machen der Bilder / und die Anbetung deroselben eine Erfindung der Heyden gewesen; denn es waren gewisslich Menschen / welche die Heyden vor Götter erklärten; und es fieng ein jedweder an / wegen seiner Verdienste und Fürtrefflichkeit / nach dem Tode von seinen Freunden angebetet zu werden; endlich aber hielten sie / durch Überredung der bösen Geister / diejenigen / welcher Gedächtnüß sie ehreten für kleine Götter.

või üks teine, tundmatu autor:

L'Origine de ces Idoles n'avoit en soi rien de mauvais. Ce ne furent dans le commencement que des figures, par les quelles les hommes tâchoient de représenter leurs Peres morts ou leurs Souverains, dont ils étoient trop éloignez, & à qui ils ne pouvent pas rendre des honneurs personnels. ... Ce n'étoit donc qu'une marque de l'amour & du respect, que des enfans bien nez doivent à ceux dont ils ont reçu le jour, ou des soumissions, & des hommages que de fideles sujets rendent à ceux, que le Ciel leur a donné pour maîtres. ... On peut croire que d'abord on n'eut pour ces Statues que du respect & de la vénération; & qu'on ne les regarda que comme nous regardons encore aujourd'hui le portrait d'un pere mort, que nous aurions tendrement aimé. Insensiblement on sortit des bornes d'une tendresse legitime & l'on tomba dans l'Idolatrie. (CONFORMITÉ DES COUTUMES DES INDIENS ORIENTAUX Avec celles des Juifs & des autres Peuples de l'Anti-

quité Par M. de la + + +, 19, teoses CEREMONIES ET COUTUMES RELIGIEUSES DES PEUPLES IDOLATRES SECONDE PARTIE DU TOME PREMIER, ... A AMSTERDAM, MDCCXXIII).

Tulemus oli muidugi säärane, et mõned teadlased just rõhutasid euhemerismi, teised aga inimeste degeneratsiooni üldiselt, kusjuures ikkagi alati toetuti teataval määral kuradi kaasabile, kes inimesed viis eksiteele. Nii näiteks VOSS (Gerardi Ioannis Vossii De Theologia Gentili, et Physiologia Christiana; sive De Origine ac Progressu Idololatriae, ad veterum gesta, ac rerum naturam, reductae; deque naturae mirandis, quibus homo adducitur ad Deum. Amsterdami 1642, 22), kes aga oletab ka muid, kuradist sõltumatuid põhjuseid, või SPENCER (De legibus Hebraeorum ritualibus et earum rationibus, libri tres. Editio tertia. Lipsiae 1705, 760), kes küll üksikasjus on täiesti VOSSI vastand, kuna VOSS eklektiliselt püüdis ühendada kõik põhjused, mis viisid paganuse tekkele ja SPENCER just mõningaid neist eitas täiel määral. Vähem hoolivad kuradist ja arvestavad üldise degeneratsiooniga juba nimetatud tundmatu autor:

II est peu de maux en matiere de Religion, jui n'ayent été produits par quelque sorte de bien, & peu d'erreurs, qui n'aient eu pour principe une ve (15) rité mal entendue, ou corrompue par la longueur des temps ... tout cela a pris sa naissance dans la verité, qui est la source de la Religion que nous professons encore aujourd'hui. Cependant la verité est si defigurée chez les Païens, .. qu'il est presque impossible de l'y reconnoître ... Le peu de soin, que l'homme a de juger par son esprit seul, & l'attachement qu'il a toujours à ses sens est la premiere cause de ses erreurs ... L'idée que les hommes ont toujours eue de la Divinité étoit encore une des causes de l'idolatrie: il leur falloit un Dieu. Ils étoient persuadez qu'il y en avoit un, tout leur prêchoit cette verité: ... ordre de l'Univers, ... mouvemens secrets de leur coeur, qui les portoient .. vers quelque chose de plus relevé ... Le Soleil, la Lune, & les autres Astres furent les premiers adorez: mais comme les hommes ne pouvoient pas toujours voir ces corps lumineux, ils chercherent

quelque chose, ... qui fut un hieroglyphe de es pretendues Divinitez ... Ainsi ce fut au feu qu'ils s'attacherent, ... peu-à-peu ils adorèrent aussi lui-même ... (16) L'on adora ensuite l'homme; ... Enfin peu à peu on vint jusqu'à adorer les bêtes, & tout ce qu'il y a de plus vil & de plus infame dans la nature. Pääle selle tulevat arvesse veel idamaine stiil leida häid hüperbole ja suuri sõnu, millede tulemus on see, et öeldakse viimati vastupidist sellele, mida kavatseti. Tavalik rahvas võtnud hoopis sõnasõnaliselt sääraseid mõttetuks muutunud väiteid

või CONTANT DORVILLE VI j.

Mais a mesure que le monde se peupla, les hommes perdirent la vraie & sublime idée de la Divinité: bientôt ils la supposèrent corporelle comme eux; & guidés par les sens, ils cherchèrent à la représenter par des images & par des statues, qui, en frappant leurs yeux, flattaient leur orgueil, & se rapprochaient de leur faiblesse.

Aga ka VOSS 22 seletab muide võrdlemisi leplikult:

Non pervenisse vulgo gentiles ad omnem de Deo notitiam, quam naturae lumine assequi potuissent: & variae caussae, unde hac ignorantia sit profecta. Spectari eam in duplici hominum genere: quorum alii cum Deum esse scirent, quis tamen ille est nescirent: alii ex parte hoc scirent, sed interea non minus aliis cultum divinum abjudicarent Deo: vel siquid fortasse vero numini tribuerent, id tam malignè agerent, ut non mereretur in rationem venire: & ut amplius foret, sic quoque omnes eos esse laesae majestatis divinae reos, quia cultum soli Deo debitum inter verum falsumque numen partirentur.

Ja lähemalt:

Quarum (sc. caussarum idololatriae) prima est inscitia humana. Licet enim ad ea, quae initio exposuimus traditione ac naturae lumine posset perveniri: non propterea tamen existimandum, gentiles universos ad omnium eorum notitiam pertigisse. Contrà enim evēnit, ut longè maxima illorum pars pleraque ex istis ignoraret: non quasi non veritas iis ab oculos versaretur, sed quia eam sese offerentem non comprehenderent: dumque propterea in varias scinduntur sententias, & caeci fiunt caecorum duces,

gravi ruina pariter & sese, & alios involverent. Haec sententiarum dissimilitudo magnam partem ex animorum diversitate provênit: haud aliter ac in Christiano etiam populo videmus, quos sententiarum similitudo in praecipuis colligavit, in variis tamen capitibus vehementer discrepare. Ita enim semper fuit, ut multis grave esset inquirere in divina, sive propter inertiam laboris, ut illis qui voluptatibus diffuerent: sive ob occupationes, ut ambitiosis, & avaris, & egestate pressis, eoque aliis se mancipare coactis. Quales, quia seriò nihil hujusmodi meditari solent; alieno, licet saepe erroneo, subscribere iudicio amant. Sunt alii, quibus non desit inquirendi, vel animus, vel otium; sed tam diversis hominum sententiis impliciti, ingenii quadam (23) tarditate, quos potissimum, & quibus in rebus sequantur, discernere non satis possunt.

Või nagu SPENCER 760, et patriarkide aegse vähese kultuse asemel nende lapsed „sibi mores ac instituta pro arbitrio condiderunt“ ja need on saadud „è fraude sacerdotum ethnicorum“ või „è pruritu & lasciviâ ingenii humani“. Kuid, nagu mainitud, mõlemad rõhutavad tublisti ka kuradi osa sääraseil puhkudel.

Sellisest oletusest aga järgnes, et mis rahvail usundiliselt siiski ühine VTga, on pärit väga ürgsest ajast ning võib olla osa Jumala ilmutusest. Nii väidab näiteks VOSS 2:

De Enosi temporibus, quando idololatriam coepisse Maimonides arbitratur, nihil nunc dicam: eò quòd vetus ille orbis diluvio interciderit totus, Noacho & familia ejus exceptis. Solùm loquar de illis, qui ex Noacho originem ducunt. Hos in duas partes dispesco, pro duplici gratiae mensura. Etsi enim Deus Abrahamum, & posteritatem ejus, singulari beneficio in populum suum elegit: non propterea tamen gratiâ suâ penitus destituit caeteros. Siquidem conservavit in iis quorundam notitiam: ut quòd Deus esset, & mundum administraret, & colendus esset, & cultores praeminum, non colentes sua maneret poena, Quae fundamentum sunt religionis universè consideratae.

Näiteks säärase oletuse kohta võib olla ROSS 189, kes arvab, et ameeriklasil on olemas „eine kleine Wissenschaft“ ülimest jumalast, loomisest, hinge surematusest, paremast maailmast

pärast surma, kus tasutakse ja karistatakse, liha ülestõusmisest, Kolmainust ning viimati ka traditsioon Noa aegsest veeuputusest. Sääraste eelduste alusel oli võimalik ja sai endastmõistetavaks inglise deismi kujunemine, sest juba VOSS pole enam sellest kuigi kaugel.

Aga pääle sellist laadi euhemerismi, mis vagasemal kujul muutus mingiks filosoferimiseks asja ümber, oli ka hoopis iselaadilist väga mitmeis värvinguis ja sellegi algmed kaudselt ulatavad tagasi vähemalt reformatsiooni aega. Sest kui Augustanas väidetakse (Apol. III, 85): „gentes habebant sacrificia, sumta a patribus. Horum opera imitabantur, fides non tenebant“ ja hiljem satisfactio kohta (XXIV (XII), 23): „significantia verbi facilius intelligi potest ex moribus gentium, quos videmus ex patrum sermonibus male intellectis acceptos esse,“ siis on loomulik, et liites selle tavalise euhemerismiga võis kujuneda kaks teooriat, mis kunagi olid võrdlemisi laialt tunnustatud. VOSS nimelt arutas, et kui jumalad on jumalustatud inimesed ja esimesed inimesed esinevad piiblis, siis järgneb sellest, et paganate jumalused pole muud kui muistsed patriargid. Nii ta seletab, et klassika Saturnus on Noa (118) ja osalt ka Aabraham (142). Kuid teisalt Noa on ka Janus (137) ja Bacchus (144). Vulcanus on Tuubalkain, „hunc igitur homines, ac imprimis aerarii, & ferrarii, ut suae artis parentem, retulere in Deorum numerum, atque ut inferiùs dicam, cum Deo ignis praeside coluerunt“ (124). Ja Minerva kohta ta väidab: „Ea fuerit Noema, sive Naama, filia Lamechi, si verum est... eam lanificium ac texturam reperisse, ac propter singulare hoc inventum memorari praeter morem Scripturae, quae non solet in genealogiis referre feminas, nisi ob virtutem eximiam, aut mysterii caussa“. (129). Kuid VOSS ei piirdu täiesti nii varaste isikutega. Ta arvab, et ka Moosese isik ning vähemal määral ka ta õpetused on mõjustanud rahvaste ebausklike kujutelme. Mooses olevat muutunud nende seas jumaluseks, või annud juurde olemasolevaile jumalusile uusi jooni.

VOSSil oli võrdlemisi palju järelekäijaid, nende seas *SAMUEL BOCHART, *HUGO GROTIUS ja PETER DANIEL HUET (Demonstratio Evangelica, Amstelodami MDCLXXX). Viimane viib kõik usundid maailmas tagasi Moosesele kui isikule ja ta õpetusele. Nii ta väidab (99): „Alio tamen insuper utemur genere probationum, ac priscos illos gentium Deos & Heroas, qui-

cunque per universum fere orbem culti sunt; earumdem etiam contitores plerosque ac legumlatores, totamque Ethnicorum Theologiam ex Mose ipso, Mosisve actis, aut scriptionibus manasse demonstrabimus.“ Lisaks üks näide, kuidas foiniiklaste arvamus sed kõik on pärit Mooseselt (100 j.):

Sapientia inter Phoenices praestitisse Taautum tradidit Porphyrius in libro de Judaeis: eruditum fuisse Mosem omni sapientia Aegyptiorum Acta Apostolorum indicant. Literarum repertor Taautus creditus est: idem de Mose tradiderunt Eupolemus, Theodoretus & Isidorus, ut jam à me notatum est. Cum gentium originem ab orbe condito Sanchoniathon vellet cognoscere, Taauti commentarios consuluit, quibus Cosmogonia continebatur: Moses initia gentium à mundi exordio diligenter est persecutus. Primus quae ad Dei pertineret cultum, Taautus retulit in literas: primus retulit & Moses. Sacras appellat Porphyrius Taauti lucubrationes: sacris notis inscriptae erant Columnae Mercurii, & ex iis descripti fuerant sacri Aegyptiorum libri, quibus Mosis, ut superius observavi, doctrina explicabitur. Prima rerum exordia Chaos & Spiritum ponit Sanchoniathon, Taauti disciplina eruditus: haec ex Mosaicae Geneseos initio sunt manifeste depromta: ut & alia pleraque, quae à Bocharto adnotata praetereo.

Muidugi ei olnud aga just hõlpus seletada kuidas juutide kombed ulatasid kaugete rahvaste juurde ning selle tõttu nii HUET kui ta kaasaegsed teevad peaaegu julgemaid oletusi kui HERMAN WIRTHi kool ja mõtteosalised Atlantise ümber. HUET leiab, et koromandellasil on sarnadusi Moosese usundiga, keda nad austavat mingi teise nimega. Nimelt nad tunnevad maailma loojat, Aadama, Eeva, Kaini ja Aabeli lugu, seletavat, et maailma alguses polnud muud kui vesi, tunnevad hiiglaste lugu umbes Gen. 6 moodu ja tantsivad oma ebajumalate ees nagu iisraelidki. Nende otsekohe silmahakkavate sarnaduste seletamiseks ta väidab (141 j.):

Indorum vero Ethnicorum, de quibus agimus, religio ab Aegyptiis fere, sed & à Persis etiam, aliisque prodiit, qui institutis Ebraicis imbuti, eadem ipsis communicarunt ... Ebraeos enim Arabicum, Persicum & Indicum mare lustrasse persuadent navigationes jussu & auspiciis Salomonis in Ophir

susceptae. Nec enim putandum est hoc fine ita ipsorum constittisse classes, ut non in alias quoque regiones excursus tentaverint.

Teised (vrđl. TUNDMATU AUTOR 8) võtsid võimaluse korral abiks muidugi ka kümme kadunud suguharu, kelledest osa olevat sattunud Indiasse. Sama autor väidab, et egiptlased on saanud ümberlõikamise juutidelt, neilt etiooplased ja viimati kõik maailma rahvad, kellel see komme esineb.

Eriti raskeks tegi aga säärase teooria süstemaatilise läbiviimise Ameerika olemasolu, kuid ka sellest kuidagimoodu saadi üle, kas siis praadamiitide teooriaga nagu PEREIRA või kasutades mitmeid teisi samuti ebatõenäolisi oletusi. HUET 149 seletab:

Mihi quidem semper versimile visum est, sive priscorum Phoenicum, sive Carthaginensium naves freto Gaditano digressas, sive alias ex Europae & Africae oris ad occasum devexis solutas, Austrum versus processisse; quo saepissime illas commeasse ex antiquis historiis satis constat: cum autem pervenissent intra Tropicos, & ventos illic secundos ab ortu in occasum perpetuo flantes, & mare eodem cursu incitatum nactae essent, sese mari & vento permisisse, & in Americam expedita & commoda navigatione appulisse; ac invitatas postmodum ubertate terrae, sedes illic fixisse: cum praesertim difficilior esset regressus; nam venti in ortum ferentes ab occasu, circa septimum tantum ac vicesimum ab Aequinoctiali gradum petendi erant; illic enim fere flant: quanquam extra Tropicos magna est ventorum inconstantia. Nullam itaque itineris sui notitiam Antiquo Orbi, unde venerant, dare potuerunt; vel si forte dederunt, temporum deinde lapsu, aut casu aliquo, aut hominum negligentia commercium omne intercidit.

Umbes samuti arvasid ka mõned teised, nii * Emanuel de MORAES, kes oletas, et kartaaglased käisid Ameerikas, kuid kuna maa oli kena ja riik mitte ei tahtnud kaotada oma rahvast, keelati surmanuhtlusega rännak sinna. Mõned väitsid koguni, et nad, või foiniiklased, nimetanud Antille Hesperiidide saariks. Leiti veelgi paremaid seletusi. Kuna perulased kõnelesid oma maale tulnud hiiglasist, siis oletati, et need olnud piiblist tuntud Anaki lapsed või kaananlased, kelle Joosua ajanud välja Palestiinast. Mõned teised, nende seas ka juba mainitud Emanuel de MORAES, oletasid, et ameeriklased on tekkinud 10-st kadunud

suguharust ja tõestisiks toodi sääraseid asju nagu, et ümberlõikamist leidub ka Ameerikas, et brasiillased abielluvat ainult oma suguvõsas nagu juudid oma suguharudes ning „isaemat“ jne. on laiemad mõisted kui meil ning vastavat juutide omadele, leinavat kuu aega ja kannavad rõivaid, mis „leur descendent jusqu'aux talons“. Teatavasti umbes sama teooria võtsid üle mormonid, oletades, et ameeriklased põlvnevad 586 põgenenud juutidest. * GROTIUS seletab, et Panama rahvad põlvnevad normannest, teised nagu perulased ja muud Keskameerika rahvad hiinlasist. Oli muidugi ka neid, kes püüdsid seletada kuidas nad võiksid olla pärit ka Noa poegadest (nagu CEREMONIES ET COUTUMES RELIGIEUSES DES PEUPLES IDOLATRES autor I, 1, lhk. 8 jj.), kes Aasia kaudu (sest Aniani ehk Beeringi väina olemasolu ei tahetud tunnistada hästi veel) olevat rännanud Ameerikasse. Mõned nagu * PURCHAS (Recueil de Voyages) väitsid, et Ameerika olevat asustatud alles mõne sajandi eest.

Kui kaugele võidi minna säärase teooriaga, näitab TUNDMATU AUTORI vihje (15) sellele, et olevat inimesi, kes arvavat tulekumardamise tekkinud Dt. 12,19 lausest, kus on öeldud, et Iisraeli Jumal on leegitsev tuli. Ta ise lisab: „Nous croions avec quelque fondement, que cette expression de l'Écriture sainte fait allusion à la Religion des Peuples Adorateurs du feu.“

Võimalik, et just selliste liialduste pärast tekkis vastuvool, mille tuntumaks esindajaks on JOHN SPENCER, kes aga isegi pole veel täiesti vaba sääraseist eeldusist, vaid sõdib tegelikult ainult Moosese ja sellega koos ka juutluse ülehindamise vastu. Ta seletab nimelt (759 jj.), et patriargid on aluseks ka paganausundele, inimesed on rikkunud seda ja eriti kurat „eumque praecipue ritus illos crudeles, obscoenos, otiosos, mysticos, quibus Gentium religio scatebat, instituisse“ (760). Jumal on Moosest kasutanud kuidagi reformaatorina, osa kombeid keelanud, nii „idolorum cultum iis interdixit; & ritus omnes, fidei vel moribus honestis adversantes, à Legis & cultûs sui corpore, tanquam membra corrupta, penitus amputavit“ (761). Kuid „non pauci etiam tolerati“, nimelt sellised, mis „multorum annorum & gentium usu cohonestatos, quos ineptias nôrat esse tolerabiles, aut ad mysterium aliquod adumbrandum aptos, in sacrorum suorum numerum adoptavit“ (761). Selliste hulka kuuluvad asjad nagu: seaduselaegas, keerubid, ohvrid, pühad, esikud, kümnis, preestrite rõivastus jne.

SPENCERI mõjul arvatavasti ka TUNDMATU AUTOR 8 väidab: „Dieudonnant une Loi à son Peuple, lui prescrivit plusieurs regles, que d'autres Nations observoient déjà; comme étant bonnes d'elles-mêmes“. Sest ilma SPENCERI eelduseta väide võiks tekitada halbu küsimusi, nagu: kes andis siis paganaille need hääd käsud, kui Jumal, miks ta siis ei annud neile kõiki häid käske, vaid ainult väheseid jne.?

Kui nüüd selliste teooriate lõppkokkuvõttena püüda piiritlella: kuidas kujuteldi sarnadusi VT õige usundi ja paganuse vahel, siis ilmnevad kolm põhilist seisukohta. Esimene on consensus gentum'i teooria; teine, et kurat on lasknud järele ahvida paganail õiget usundit; kolmas, et sarnadused on tingitud mõju-dest patriarkide või Moosese kaudu. SPENCER ei moodusta mingit omaette üksust, ta eeldab consensus gentium'i ja hindab Moos-est ainult reformaatorina, kelle mõju vähemalt kaua aega ei ulatanud väljaspoole juute. Kõik need seletused on võimalikud veel tänapäevalgi ja kindlasti nad esinevadki, sest vaadeldes asja ainult loogiliselt, nad on kõik sama hääd kui nende vastasteooriad. Muidugi on kõige elujõulisem just esimene, mis tegelikult pole kunagi kadunud ja ürgmonoteismi teooriana elab kaunis lopsakalt praegugi. Teised kaks on ajast-arust, sest nende vastu kõneleb niipalju puhtsisulist kui faktilist, et on raske püüda kaitseda neid.

Augustana apoloogia (XXI(IX), 32) väidab, et erilised ülesanded, mis katoliikukirik on annud pühakuile „plane sunt ortae ex ethnici exemplis... postea secuta est invocatio, invocationem prodigiosi et plus quam ethnici abusus secuti sunt, ab invocatione ad imagines ventum est, hae quoque colebantur, et putabatur eis inesse quaedam vis.“ Sellest väitest on kasvanud välja hoopis erinev teooria paganuse ja ristiusu (esmalta katoliikluse, kuid pärast juba üldiselt võetud) vahekorra kohta. Kui protestandid ägedasti süüdistasid katoliiklasi, siis need viimati isegi ei suutnud näidata oma kommete kristlikkust, aga nad ei jätnud kaitsemata neid. *BARONIUS (Ann. 36) väitis, et kirikul on lubatud kasutada vagaduse tekitamiseks tseremooniaid ja kombeid, mis paganad kasutanud ebausklikus kultuses vagadusetuse tekitamiseks, kui kirik nad on puhastanud konsekratsiooni kaudu. Kõik, mis kurat on mõelnud välja oma auks, nüüd ometi tarvitatakse Jumala kummardamisel. Umbes samuti *POLYDORUS VERGI-

LIUS V, 1 jaatab, et kirik on omastanud kombeid roomlasilt ja teisilt paganailt, kuid muutnud nad paremaiks ja kasutanud õilsamaiks otstarbeiks. *FAUCHET (*Antiquités Gauloises* II, c. 19) seletab, et ollakse õigustatud rakendama kõiki vahendeid, et inimesi võita Kristusele ja on selleks võetud paganate kombeid samuti nagu on võetud kive nende templeist juba muiste kirikute ehitamiseks. ARINGHUS, *Roma Subterranea* T. I, lib. I, c. 21 ütleb (tsiteeritud *Lettre de Rome* 272):

Ac maximi subinde Pontifices quamplurima primâ quidem facie dissimulanda duxere, optimum videlicet rati temporis deferendum esse: suadebant quippe sibi, haud ullam adversus gentilitios ritus vim, utpote qui mordicus à fidelibus retinebantur, adhibendam esse; neque ullatenus enitendum, ut quicquid profanos saperet mores, omnino tolleretur, quinimo quàm maximâ utendum lenitate, sacrarumque legum ex parte intermittendum imperium arbitrabantur.

Või nagu *GUILLAUME DU CHOUL (cf. PIERRE MUS-SARD, l. c., 5) 1556 väidab, et kui vaadata hoolikalt, siis paljud institutsioonid meie usundis olevat võetud egiptlasilt ja mujalt, nii tuunikad, pääkummardused altari ees, preesterlik toredus (la pompe sacrificale), muusika, protsessioonid ja litaaniad jne. Aga selles ei leita midagi halba, sest nagu too mees ütleb, need on õigusega meie preestrite poolt sihindatud Jeesusele „que l'ignorance des Gentils, fausse religion & folle présomption, représentoit à leurs faux Dieux & aux hommes mortels apres leur consécration.“

Kogu mõtteviis on ühelt poolt väga loogiline, sest miks ei võiks mitte austuse, mis omistatud kuradeile ja ebajumalale kanda ilma pikema jututa üle ainsale õigele Jumalale? Veel praegugi võime mõelda nõnda eneste seisundilt: kui usume Jumalat, siis tunneme muidugi nõnda, kuid paganad kes pöörduvad, ei mõtle nii. Päälegi on sellel väitel katoliiklikku maitset, nagu poleks Jumalale vaja muud kui, et nimetatakse ta nime. Teisalt vaadates kogu käik on väga ebaloogiline, sest võib ju öelda otsekohe: Jumal ei lepi sellega kui teda austatakse nagu kuradeid ning eriti siis saab ilmseks ta iseäralikkus, kui tuletada meelde nagu protestandid teevad tavaliselt, et VTs on käsitud talitada teisiti kõige paganlikuga. See on aga ainult üks neid kohti, kus

loogiline mõtlemisviis ja VT autoriteet väga valusalt pörkasid kokku ning katoliiklased tugenesid rohkem mõistusele kui evangeelsele. Need kogu aja annavad pikki kirjeldusi, kuidas rooma kirik ikka ja alati on talitanud Püha Kirja vastu, alates juba Gregorius I., kes oma anglosaksi apostlile Augustinusele annud instruksiooni mitte hävitada paganate templeid, vaid ainult eba-jumalad, selleks, et inimesed, kes harjunud neil paigul kummardama jumalaid, mitte ei kummardaks enam neid, vaid ainsat ja õiget Jumalat. Heidetakse katoliku kirikule ette, et ta tarvitab veel praegugi samaseid meetodeid ning vihjatakse eriti kuulsale riitusetülile jesuiitide misjonialadel Hiinas ja Indias (v. MUSA-SARD 10 MIDDLETON 273 j.). Jesuiidid püüdsid teatavasti kohaneda niipalju kui võimalik paganusele, neid süüdistati koguni selles ju, et nad ei kuulutanudki ristilöödud Kristust ning lubasid pöördunuil austada ebajumalaid, kui neil oli kuskile peidetud Kristuse pilt, kellele nad oma südames omistasid kogu austuse. Dominikaanid kadetsesid ja tulemuseks oli, et katoliiklasilgi tugevnes Püha Kirja autoriteet kiriku arvamiste kõrval.

Protestandid ei jäta naeruvääristamata midagi, kui selleks aga kuidagi on võimalusi. Toon, mida hoitakse sel puhul, on teravam kui asi ise väärib, sest sageli katoliiklasedki leidsid, et on ebakohaseid asju, mida tuleks kõrvaldada, nii näiteks *MABILLON (MIDDLETON 158), et Roomas olevat veidraks kombeks piserdada eesleid ja muid koduloomi pühitsetud veega. Kuid enamik neid uskus *BARONIUSE, ARINGHUSE ja teiste väiteid ning kirjutati teoseid kaitseks protestantide vastu (MIDDLETON 1 jj.), kes tuhnisid juba sellal välja peaaegu kõik, mis võimalik. Nii näiteks MIDDLETON võtab läbi votivaanid, paganate pooljumalusist tekkinud pühakud, Apollonist saanud Apollinarise (182), Marsi asemele pandud S. Martina (195), katkiseist ja valesti mõistetud antiikseist raidkirjadest tekkinud pühakud nagu Julia Evodia (200), või Hispaanias austatud S. Viar, kes saanud elu kivil leiduvast (PRAEFECTU)S VIAR(UM)'ist, inglite ja pühakute jäljed kividel, mis täpsalt vastavat sküütia Heraklese omile (235), higistavad ja verdvoolavad pühakutepildid (246), Kristuse hälli, mis tulnud Romuluse hälli asemele (251) jne.

Nõnda tehti samm, mille tagajärjed varem-hiljem tulid kanda protestandel endil. Juba umbes MIDDLETONi ajal püüti vaban-

dada katoliiklasi teisiti. Nii väidab **WARBURTON** (Divine Legation of Moses, vrdl. **MIDDLETON** 277 jj.):

Rien n'apporté tant d'obstacles à nos découvertes sur l'Antiquité; pour autant qu'elle a du rapport aux connoissances des Hommes, que ce principe faux & qui n'est point combattu, par lequel on soutient que les Coutumes générales des Hommes, dans lesquelles une ressemblance commune paroît lier comme par un certain enchaînement leurs Usages dans tout l'Univers, peuvent toutes se tirer les unes des autres, tant par rapport au Civil, qu'à l'égard de la Religion. Au lieu que la vérité est, que l'original de cette ressemblance n'est autre chose que la voix d'une Nature commune cultivée par la Raison, ou avilie par la Superstition, & qui parle à toutes ses especes d'Individus."

Siit oli vaja ainult sammuke edasi, et käidelda kogu ristiusku nõnda nagu oldi tungitud kallale katoliiklusele. Ja kuna enamvähem oli üldine kujutlus ürginimeste suurest täiusest ja preestrite pettusest, siis on hõlpus arvata, mis suunas see käik võis minna. Ja nagu normatiivsete kujutlustega ikka on, nendes võidakse päisel päeval kahelda, aga kui tehakse midagi, siis nad ikka on alateadlikeks eeldusiks. Laps näiteks ei pane iialgi tähele südapäevast päikest, sest ta ei saa vaadata teda oma lühiduse ja päikese liiga suure heleduse tõttu, aga loojuvat päikest ta teab. Selletõttu vanad inimesedki ei näe tavaliselt unes päikest teisiti kui loojuvana, aga kui nad otsivad selgest taevast päikest, pole teda säääl ja kust valgus saab unedesse, jääb seletamatuks. **VOLNEY** on küll veendunud inimese algses barbaarsuses, kuid ometi kirjeldades usundi arenemist kujutleb neid täielisematena kui oma kaasaegseid. Preestrite petmishimus ei kahelnud aga vist keegi.

Siiski ei tahetud tunnistada, et rünnak oli sihitud ristiusu vastu tervikuna. Oldi nii harjutud katoliiklaste materdamisega, et **J. F. van BEECK CALKOEN**, kes kirjutab **DUPUIS** ja **VOLNEY** vastu raamatu (**EXAMEN DU SYSTÈME DE DUPUIS ET VOLNEY SUR L'ORIGINE DE LA RELIGION MOSAIQUE ET CHRÉTIENNE, ... À AMSTERDAM 1802**), väidab: „Les ouvrages de **VOLNEY** et de **DUPUIS** attaquent principalement le système d'une secte nombreuse parmi les Chrétiens“ (17).

VOLNEY (Oeuvres complètes de C.-F. Volney, Tome pre-

mier, Paris 1821, 162—224) seletab, et jumaluse mõiste on tekkinud, kui inimene kasutades oma meeli ja mõistust püüdis mõista universumi füüsilisi jõude, milledest ta tundis enese sõltuva. Kuna need jõud olid tugevamad teda, siis inimene kujutles jumalust väena, usundi printsiibiks said lootus ja hirm, sest need jõud panid inimese tundma mõnu või norgu, ning viimati enese eeskujul ta oletas neile jõududele tahte ja mõistuse. Et loodusjõude oli väga palju, siis inimene ei saanud teisiti kui mõelda jumalusi palju. Kõige esimene usunditüüp oli tähtede austamine, sest nähti kõik põllutööle tähtsad loodusesündmused kuidagi olenevat tähtedest. Kuna inimkonnas sellal juba olid tekkinud klassid, siis korraldati hierarkia taevas analoogiliselt inimeste omale; samuti, et inimkonnas sellal olid juba olemas „des usages et des pratiques composés“ (174), siis moodustati neile olendeile ka midagi taolist: ofitsiaalne kultus kõigi lisanähetega. Tähtedele ja nende rühmadele anti nimed, mis kuidagi vastasid maiseile asjule, mis sõltusid neist, selle tõttu tekkis mingi müstiline, kuid kõigile arusaadav keel. Aga siis sündis segadus, inimene hakkas nõudma oma jääralt sedasama, mis tegi taevane jää, nõnda tekkis loomade austamine. Et kalendri moodustamiseks oli vaja pidevaid tähelepanekuid, siis kujunes peagi eriline seisus, kes oli ametis ainult vaatlustega ning rahvas „plongé de jour en jour dans de plus épais ténèbres, devint plus superstitieux et plus asservi“ (187). Preestrite tarkus vastupidi kasvas päevpäevalt ja viimati nad taipasid, et on olemas ainult kaks printsiipi: tekkimine ja hävinemine, ning need ühendati vana astraalusundiga. Võhikud kuuldes sääraseid lugusid, mõistsid neid valesti ja kujundasid omale mingi hauataguse ja elutaguse maailma. Preestrite tarkuse areng ei jäänud püsima, vaid leiutas viimati, et kogu kosmos on homogeenne ja terve maailm muutus elusaks olendiks. Teised preestrid vastupidi ei suutnud kujutella, kuidas üks olend võib olla põhjustaja ja tulemus, tegija ja see, kellega tehakse, ning tegid vahe materia ja teda elustava ning liikuma paneva tulise printsiibi vahel. Säärase arvamise tõttu jumalus moondus maailma hingeaks. Siis kaotati viimati kujutlus füüsilisist jõududest ja hakati universumi pidama masinaks, millel pidi olema ka sepp, demiurg. Kõik need mõttekeerud tekkisid enne ajaloolist aega. Kuid sõdade ja muude segaduste tõttu need arvamised ei hoidunud alles puhtal kujul, vaid segunesid ning osavad ja kavalad

inimesed, nagu Mooses, Manu, Buddha, lappisid kokku olemasolevaist arvamisist rahvaste orjastamiseks uued usundid. Kuigi Mooses tahtis oma rahva hoida vaba võõraste mõjudest, ometigi need pääsesid sisse, eriti assüüria kolonistide kaudu ja Paabeli vangusest tagasitulnute läbi. Enne riikide langust targemad olid ennustanud nende hukku, kuid ka taastamist kuninga läbi, kes teeb Jeruusalemma päälinnaks riigile, mis ulatub üle kogu maailma. Esimene pool ennustust täitus, sellepärast oodati ka teise osa täitumist, seda enam, et sääraseid arvamisi leidis terves Aasias. „On n'y parlait que d'un grand médiateur, d'un juge final, d'un sauveur futur, qui, roi, dieu conquérant et législateur, devait ramener l'âge d'or sur la terre, la délivrer de l'empire du mal, et rendre aux hommes le règne du bien, la paix et bonheur“ (216 j.). Viimati parside ja üldiste teooriate varal kosmose kestvuse kohta leiti, et see aeg peaks olema juba käes ning keegi „individu exalté“ arvas enese olevat tuleva ja kogus omale pooldajaid. Ta sai kuidagi hukka ning ta pooldajad kandsid üle talle kõik traditsioonid, mis olemas oodatava olendi kohta. Kuid kõik sääraseid pärimused olid algselt astraalsed sündmused. Need on järgmised: 1. et alguses üks naine ja mees oma eksituse tõttu saatsid maailma kurja ja patu (selle seletuseks, et Virgo ja Bootes minnes looja heliaakiliselt sügispööripäeval töid maailma talve ja kurja printsiiibi tähtkuju Serpens'i), 2. et mehe võrgutas naine, pakkudes talle süüa keelatud viljast, 3. mis andis inimesile võimaluse teada hääd ja kurja, 4. et selle paari ajas välja taevasest aiast keerub, kes neile sulges sissepääsu, 5. et sellest naisest pidi sündima laps, kes litsub puruks mao pää ja lunastab maailma patust, 6. et oma nooruses see taevane olend elab vaeselt ja alanduses, 7. et pääle surma, ta tõusis toonelast taevasse, kus ta valitseb igavesti, 8. et selle inimese nimi on Chris või Yês (219—221). Nagu esimene traditsioon on seletatav astraalselt nii ka kõik järgmised ja Kristus pole tegelikult muud kui päike käigul läbi soodiaagi. Kõige selle tõttu on VOLNEY nõuanne, „qu'il faut ôter tout effet civil aux opinions théologiques et religieuses“ (244).

* DUPUIS (Origine de tous les cultes, tom. V) seletab, et ta ei taha toimida ei filosoofi ega rahva viisi, vaid ühekorruga võtta Kristuselt ta mõlemad loomused, mitte ainult jumaliku, „car le soleil est plus loin de la nature humaine, qu'il n'est de la nature

divine. CHRIST sera pour nous ce qu'ont été HERCULE, OSIRIS, ADONIS, BACCHUS. Il partagera en commun avec eux le culte, que tous les peuples de tous les pays et de tous les siècles ont rendu à la Nature universelle et à ses agens principaux, et s'il semble prendre un corps mortel, comme les héros des Anciens poèmes, ce ne sera que dans les fictions d'une légende." Ka tema arvates kogu kristlus tugeneb patulangemise lool, allegoorial, ja ta väidab, et: „L'existence de Christ réparateur ne peut être admise, comme fait historique, qu'autant que la conversion du serpent avec la femme, et l'introduction du mal, qui en fut la suite, sera un fait réel et historique. Si au contraire cette aventure prétendue n'est qu'une allégorie, la réparation de Christ et sa mission ne peut être une réalité." Ning pääle selle pole patulanguselugu juutide oma vaid pärit Pärsias.

Teatavasti see vool pole kunagi surnud välja ning Pärsia on niisama tuletuskohaks praegu nagu poolteistsada aastat tagasi (eriti REITZENSTEINI tööd), kuid sellekõrval leidub igasuguseid võimatuid tuletusi päris teaduslikes publikatsioonides. Nii väidab näiteks FRIEDRICH PFISTER (AfR 1937, 59), et evangeeliumite kirjutamisel on olnud eeskujuks künnilis-stoiiline Heraklese biograafia ning tsiteerib rahulikult tõestavate näidetena Senecat, Dion Chrysostomost, Epiktetest ja koguni Julianus Apostatat, arvestamata sellega, kas kristlikud arvamisid ehk pole mitte mõjutanud neid inimesi.

Vastupidine vool: ristiusustada paganlus ja seletada, et õieti mõistetud paganlus ongi kristlus, on veelgi vanem. Nii juba * FR. PATRIZI (Nova de universis philosophia, Ferrariae 1591) hellenismi kohta, või JACOB SCHIMMELMANN 1771 germaanlaste usundi kohta (v. AfR 1937, 39 j.) Selle mehe arvates Edda on vanem kui Mooses ja sisaldab kogu ristiusu või vähemalt õpetusi „die unwidersprechlich sicher mit der Hauptsumme des Evangeliums und der christlichen Lehre übereinstimmen." Nii näiteks Thori võitluste ja kiusatuste puhul ei saavat keegi teha muud (kann kein Mensch anders) kui mõelda Kristuse kiusatusile ja kannatusele. Meetod ise elab ka edasi praegu ning HERMAN WIRTHi kaudu on saanud peaaegu ametlikuks praegusel Saksamaal nõnda, et projitseeritakse oma isiklik usund tagasi minevikku. BEHN (AfR 1937, 6) järeldab oletusest, et germaanlased päikest austanud pilditult: nad olnud monoteistid ja kogu

kultus olnud samal vaimsel ja kõlblisel kõrgusel kui Ehnatoni oma! Kui sellist väidet tuleb uskuda, siis peab arvama ka, et mormonite püha raamat on tõepoolest kirjutatud maha kuldlaudadelt, sest neid on vähemalt mõned inimesed tunnistanud olevat näinud, kuid keegi pole näinud muinasgermaane austamas päikest mono-teistlikult ja seotult viimisteldud eetiliste koodeksitega.

Kahe voolu vahel pole tegelikult sisulist vahet, erineb ainult hinnang, mille nad annavad kristlusele. Samuti ei erine põhimõtteliselt varasemad ja hilisemad teooriad, vaid ainus vahe on materjali küllalisemuses. Muidugi ei olnud teoloogele vastuvõetav üks ega teine, sest mõlemad muutsid ta olemasolu vajadusetuks. Osa teoologe võitles nende vastu sõnadega, mis küll teatavais ringes mõjusid, kuid vastaste seas tekitasid ainult naeru ja päävanguutamist. ¹⁾ Teine vastas kasutades samu jesuiitlikke keerdkäike nagu need, kes püüdsid tõestada ristiusu lähedast seost õieti mõistetud paganusega. Kolmas andis järele osalt ja leidis, et kristluses on kaunis palju paganlikke jooni, kuid need polla olulised ristiusule ja arvatavasti ka mitte pärit Kristuselt eneselt, vaid ta ümbruskonnalt, olgu siis ta enese või ta õpilaste kaudu. On ju väga hõlpus oletada, et Kristuse õpetust pole mitte ainult kohandatud paganaile katoliku kiriku ajal, vaid juba enne selle tekkimist ja nii sai tõrjuda tagasi kõik süüdistused, mis tärkasid siitsäält. Kuid säärase teoloogide ülesandeks jäi koorida välja oletatavasti rikutud allikaist, mis meil kasutada, tõeline ja algne kristlus. Selleks oli vaja ainult tutvuda väga põhjalikult kõigi ümberkaudsete usunditega ning kõik, mis leidis neis ja ristiusus korruga, ei kuulunud algselt kristlusele. Mõnede kommete suhtes sel puhul tehti vähema või suurema kitsarinnalisusega erandeid ja kogu meetod võidi asetada mingi moodsa maailmavaate või filosoofia kaitse alla, mille tõttu oli võimalik jätta alles asjakesi, mida leidis ka paganluses, kuid, mis siiski vastasid nõuetavale süsteemile. Nõnda on talitanud eriti palju Uuetestamendi teadlasi ja kõige radikaalsemini ehk TEICHMÜLLER, kelle järele:

¹⁾ Näiteks VOLNEY vastane, keemik ja kveekerite õpetaja PRIESTLEY, kellest esimest korda (vähemalt VOLNEY 378 järgi) kõneldakse hiljem kuulsaks saanud lugu: teoloogid soovitanud tal teha tegemist keemiaga, sest teoloogina ta ei kõlbavat kuhugi, kuid keemikud olnud just vastupidisel arvamisel.

„Alles ist häretisch und nicht christlich, was sich auch in anderen Religionen findet oder auch bei den Griechen (in der Philosophie)“ (TENNMANN, G. Teichmüllers Philosophie des Christentums, Tartu 1931, 34). TENNMANN ise on ka rakendanud seda meetodit ning selle tõttu osa eesti teadlasi, kellede usundilooline koolitus ei ulata kaugemale TENNMANNist, peavad seda mõttelaadi usundiloole üldiseks, ükskõik, kas pooldades või esitades vastuväiteid.

Muidugi säärasel meetodil on oma paremusi nagu igal reformatsioonis, sest üheltpoolt teda võiks ju vaadelda kui LUTHERI ja teiste töö jätkamist. Teisalt aga ta tulemus võib viimati olla ainult üks: kristluses ei leidu midagi, mida poleks olemas ka mujal maailmas. Sest kuigi TEICHMÜLLER on näinud vaeva, et teha selge vahe kristluse ja näiteks juutluse vahele, ometi on kaunis kahtlane, kas ta teisi usundeid pole alandanud liiaks, et kristluse kõrgus seda heledamini säraks. Tegelikult on piirid üksikute usunditüüpide vahel niivõrt udused, et on küsitav kas Jeesus kuulutas säärast usundit, mille on konstrueerinud TEICHMÜLLER. Sest siinkohal ei ole tähtis see, kas säärast laadi usundit võib olla maailmas, vaid see: kas on olnud.

On veelgi põhjuseid, miks säärase meetodiga mu arvates ei saavutata genuiinset kristlust. Esmalt: ka selles, mida peetakse paganlikuks, võib olla õiget, et kui üldsekõnelda Jumalast, kas või asetades ta inimesse endasse, siis pidi olema ürgilmutus kunagi ja kuskil inimesele, nagu ta kindlasti on olnud ka loomadele. Igaüks, kes saanud ilmutuse, taipab ainult niipalju sellest, kui tal on kasutada vahendeid, vastavalt oma hinge kvantiteedile ja kvaliteedile. Kuid ilmutus ise on pidev ja alati seesama. Nagu esimesed kokkupuuteviisid välismaailmaga muutuvad normatiivseiks kogemusiks lastele, nii kujunes ka esimene ilmutus normatiivseks kõigile usundeile ja meil on võimalik leida ta üles nagu lapsegi normatiivsed elamused on leiutatavad. Ümbritsevate olukordade tõttu on ürgilmutusest kujunenud muidugi kaunis erinevaid nähteid, samuti nagu samast elamusest kaks last võivad teha hoopis isesugused järeldused.

Iseküsimus on jälle, millised jooned paganausundeis on sellised normatiivsed. Kindel on, et mitte need, mida nendeks pidasid inglise deistid. Sest need on deduktiivse abstraktsiooni tulemused; mitte väited, mis oleks leidunud kõigis usundeis, vaid need, mida

ilma pikema jututa võidi uskuda ja siiski jääda „haritud inimeseks“. Ja kuna nad on abstraktsed ning ürgilmutus vaevalt võib olla olnud abstraktne, siis ka sellepärast nad pole ustavad ürgilmutuse eritunnustena. Teisalt mu arvates on võimatu ka W. SCHMIDTi ja ta koolkonna ürgmonoteismi hüpotees. Esmalt ei saa kõneleda monoteismist, kui maailmas pole võimalust polüteismile või polüteismi ennast. Teisalt tehakse ürgilmutuse Jumal isiklikuks meie mõttes ja antakse talle ka kõik need omadused, mis olemas kristlikul Jumalal, nii et kogu inimkonna elu oleks ainult degeneratsioon Kristuseni. Kuid degeneratsioon on sama väär teooria nagu arenguõpetus ja on väga kahtlane kas neil primitiivseil inimesil, kelle SCHMIDT toob tõestama oma teooriat, üldse oli isikumõistet meie mõttes ja meie juures isikule omaseiks tunnustatud joontega, sest need sõnad, milledega meie kirjeldame isikut, primitiivsele inimesele kindlasti tähendasid hoopis midagi muud. Ning kui polnud olemas veel „jumalaid“, siis ei saanud olla ka „Jumalat“, vaid olend, kellel oli pärisnimi ning kes sellepärast ainult astmeliselt erines inimestest.

SCHMIDTi koolkond seletab küll, et need inimesed isegi pole võimelised mõistma oma usundi üllust, sest vaadeldes nende materiaalse kultuuri madalust, ei saavat oletadagi, et nad mõistaksid. Säärane väide mu arvates *contraditio in adiecto*, sest kogu kool tahab ju just rõhutada seda, et vaatamata materiaalse kultuuri madalusele, usund ometi seisab väga kõrgel... Kuna kogu teooria on ühendatud kultuurühmi arvestava etnoloogiaga, siis, kui sääal on vigu, peaks need olema kardetavad ka ürgmonoteismi teooriale. Ning sääal, mu arvates tõepoolest on vigu. Esmalt see, et tulemaalased olevat rännanud Ameerikasse üle Beeringi väina ning läbi terve Põhja- ja Lõunaameerika Tulemaale. Mu arvates see on väga ebaloomulik ja fantastiline oletus, ning oleks palju loomulikum asetada ürgilmutuse tekkimine mitmesse kohta korruga säärasel puhul, kui rahvad, kellel ta olemas veel, on pillatud laiali üle kogu maailma ja väljasuremas igalpool. Teine asi, millele ka ainult vihjan, on SCHMIDTi ja ta koolkonna Austraalia kultuurühmituste liigitelu. Nii ütleb NIEUWENHUIS IAE XXIX, 55: „Aus dieser Schilderung geht hervor, dass die materielle Kultur der Küstenstämme höher entwickelt war als die der Völker im Innern. Es fehlte ersteren dadurch der äussere Zwang sich geistig besonders anzustrengen, um ihrer Umwelt besser

ihren Lebensunterhalt abringen zu können, wie dies bei den Wüstenbewohnern der Fall war. Auch die jährlichen Übergänge von Dürre mit Mangel in Regenzeit mit relativem Überfluss fehlten an der Küste, somit auch der Impuls, der geistiges Leben anregte. Der Gruppentotemismus der Wüstengegenden mit seinen lokalen Ausbildungen von örtlichem Totemkultus zeugt, auch in ästhetischer Hinsicht, deutlich für dessen fördernden Einfluss auf geistigem Gebiet“. Mu arvates on selle väite ja tast tehtud usundilooliste järelduste veaks see, et Austraalia kõrbe kõige vähem maailma kõrbedest võib pidada mingi kultuuritekke kohaks. On väga palju tõenäolisem, et sellised suguharud nagu Aranda, Loritja ja teised, on tõrjutud välja viljakamailt maaaladelt ning selletõttu just nendel peaks leiduma kultuur kõige algsemal kujul, kuigi muidugi ei saa salata ka kõrverahvaste „loomisvõimet“. Asi on võrreldav kaudselt vähemalt araabia keelega, mis kõrves on säilitanud palju iidseid jooni nii, et kõik ürgseemi keele rekonstruktsioonid peavad arvestama temaga, kuid teisalt veidral kombel sisaldab ka mõned, olgugi väga vähesed jooned, mis näitavad, et ta on lagunenud nagu teisedki semikeeled ning jõudnud ettegi neist.

Arvan, et ürgilmutus on midagi taolist, mida meie oma sõnavaraga suudame väljendada ainult väga vaevast viisi. Sest tolleaegne sõnavara oli palju konkreetsem ja kindlasti ka vähem kui praegune (kuigi tulemaalasil olevat umbes 30 000 sõna ümbruskonnas, kus saaks läbi vast mõnesajaga). Selletõttu sääli, kus algelt tarvitati ainult üht väljendust väga laia sisuga, peame kasutama nüüd sadu väga kitsasisulisi, ning assotsiatsioonid, mis juures meie mõistele, kindlasti puudusid sellel algsel, mida nad asendavad. Sellepärast ürgilmutust on kergem elada kui sõnastada ning leida ta kõigi abstraktsete ja konkreetsete mõtete rägastikust, mis olemas, on inimese vaimlise töö suurim saavutus. Võibolla, et ka suurim õnn. Sest see annab inimese kätte kuidagi aastasadade kogemused ühekorraga.

Teine põhjus miks mu arvates see meetod on väär, seisab selles, et keele sõnade sisu muutub küll pidevalt, aga igal rahval ta on omamoodu. Teatavasti ükski ühe keele sõna ei kata teise keele enamvähem vastavat sõna täielikult, eriti aga siis mitte kui kultuurkondade vahe on suur. Pääle selle tekitab sõna kõla üksikuis keelis inimesile hoopis

erinevad assotsiatsioonid. See on tähtis nii ürgilmutuse kui ka ristiusu seisundilt. Ürgilmutus oli väljendatav ainult kuidagi keeles, mille lihtsusest ja konkreettusest meil pole enam aimugi. Sest ilmutus tendeerib alati olla tugevam ja laiaulatuslikum kui ta saaja. Teisalt ei saa lahutada ristiusku iialgi puhtalt ümberkaudseist usundeist just sellepärast, et ta kuulutajad kõnelesid nende keeli, olgu siis arami või kreeka (sest muud pole meile tähtsad enam). Mõisteli, mida tarvitas Jeesus, mida tarvitasid ta esimesed apostlid, oli olemas juba oma kindel sisu. On ju muidugi võimalik, et nad panid sõnadele midagi sisse või võtsid ära midagi, et neist saada adekvaatsemaid vahendeid oma mõtete väljendamiseks; kuid on teisalt ka kindel, et nad valisid just sääraseid mõistete, mis olid kõige lähedamal sellele, mida nad tahtsid öelda. Kuna neidsamu mõisteteid tarvitasid paganad, siis ristiusu seos paganusega ei ole enam juhuslik ega välditav, vaid paratamatu ning meil tuleb tunda nii kreeklaste kui aramite mõtteviisi ja nende keele metaloogilist sisu, et taibata õieti, mida mõeldi sõnadega nagu: *kosmos* või *charis*. Kui ainult arutame seda, mis *maailm* ja *arm* tähendavad meile, siis oleme teinud uue usundi, millel ristiusuga on seost paiguti väga vähe, paiguti ehk väga palju. Ja nii on ristiusuga kogu maailmas. Iga piiblitõlge toodab omamoodi usundi. Kui polüneesia piibleis kreeka *dynamis* on tõlgitud tavaliselt *manaks*, siis üheltküljelt vaste on väga täiuslik, kuid teiselt puudulik, sest *mana* ei kattu *dynamisega*. Ja *mana* oli igapäevane sõna igal polüneeslasel enne kristlust. Selletõttu kõik paganlikud assotsiatsioonid kestavad edasi ristiusus. Ning säärast õnnetust või õnne pole võimalik vältida muidu kui otsese ümberrahvustamisega, teistliiki paganaks muutmisega.

Nii mõistete, mida kristlus tarvitas, olid paganlikud või paremal juhul juutlikud (kuid neist meil pole järgi midagi). Ja kuna kõik rahvad, kellele kristlust on kuulutatud, olid paganad, on kristlus kogu aja muutnud sisu vähesel määral, kuid ikka jäänud seosesse paganusega mõistete kaudu. Pole ainsatki mõistet, mis oleks vaba ja puhtkristlik, sest isegi kreekakeelde ei toonud kristlased ainsatki uut mõistet, mitte ühtki uut sõna, ning teistele rahvatele ainult teataval määral.

Ja viimati tuleb veel arvesse üks põhjus, miks selline kristluse puhastamine pole õigustatud. Inimesed sellal olid teisiti kui meie. Kui ütleme, et Jumalat karta pole kohane õigele kristlasele,

arvame, et see on pärit paganusest või juutlusest, siis kipume unustama seda, et see sõna sellal ei tähendanud seda, mis ta tähendab meile. Kui jätame täiesti kõrvale selle sõna spetsiifilise sisu, ta mahu, siis on ometi täiesti kindel, et teda inimene muiste kasutas üldse palju sagedamini kui meie. Me kardame ainult väga õudseid asju, kuid sellal inimene kartis nõidu, kartis sabatähti, kartis meteore, kartis peaaegu kõiki asju maailmas. On täiesti loomulik siis, et ta kartis Jumalatki. Kuna aga see tunne oli laiaulatuslikum kui meie oma, pole meil mingit põhjust nimetada teda alaväärseks kristlusele. Alaväärne on ta ainult meie mõtteviisi järele. Arvatavasti alateadlikult seda tõika taipab enamik teoloogid, koguni dialektikud, sest BARTHki tuletab meelde seda, et veel AQUINO TOOMALE *persona* Kolmainuses ei tähendanud seda, mis *persona* tähendab nüüd meile. Muidu oleks ka seletamatu, miks RUDOLF OTTOL oli vaja kartmise mõiste selgitamiseks valida selline rodu vähetuntuid ja väliselt mittemidagi ütlevaid sõnu. Kui ütleme „Karda Jumalat!“, siis peame alati seletama, milline sisu on sel sõnal sääl, kas võrdlustega või kuidagi teisiti. Tunne, mis oleks inimesil kui nad satuksid äkki Marsile, umbkaudu vastaks ehk sellele kartusele.

Iseküsimus on, kas meil on vaja üldse selliseid mõisteid õpetada edasi, millede sisu aegadeka on saanud teiseks, samuti ka, kas meil on vaja minna tagasi ja katsuda elada nõnda nagu elasid muistsed inimesed ja tunda samuti. Mulle tundub ainult, et see on peaaegu võimatu. Kuid võime siiski enamvähem mõista kuidas elasid nemad ja sellest on niipalju kasu, et ise elame õigemini ning ei vea kaasas vanu sageli võõriti mõistetud pärimusi. Kuidagiviisi praegused inimesed on ikka võrreldavad nende arablastega, kes usuvad kui eurooplased kõnelevad džinnidest ja kõigist muist kurjadest vaimudest, aga ei usu kui eurooplased räägivad klaasmajust ja muist sääraseist asjust. Nimetavad järjekult muinasjutte tõeks ja tõdesid muinasjuttudeks. Meie usume sageli „igavesi muinasjutte“, sest tõde on liiga muinasjutuline.

Jätan arutamata siinkohal teooria, mille järgi usundiloo ülesanne on näidata, kuidas usk on arenenud. See on kõige üldisemaid teooriaid teatavasti just selle tõttu, et teoloogid on lisanud juurde: ja täiusele jõudnud kristluses. Tsiteerin ainult mõne sellise teooria ühe varasema esindaja väljendusi, mis on seoses kuidagi vanemate arvamistega ja in nuce sisaldavad kõik hilisemad teooriad. de BROSSE (Über den Dienst der Fetischgötter oder Vergleichung der alten Religion Egyptens mit der heutigen

Religion Nigritiens. Mit einem Einleitungsversuch über Aberglauben, Zauberey und Abgötterey, and anderen Zusätzen. Berlin und Stralsund 1785. Raamat ise on ilmunud 1760, lisandid on C. B. H. PISTORIUSelt). Autor oletab, et enne veeuputust oli olemas ainult õiget usku, kuid selles õige usk hävinenud täiesti, tekkinud paganus ja püsinud kahel alusel, nimelt sundinud hirm oletama igasuguseid deemone, keda ei suudetud kujutella teisiti kui inimestena ja preestrid kasutanud rahva kergeusklikkust oma huvides. Arengu võimalusega de BROSSSE arvestab alati, kuid usub, et harjumuse tõttu peeti kinni vanust kombeist ja kuigi võeti aja kuludes uusi, vanad ometi jäid püsima (136—214). Palju radikaalsemalt toimib ta tõlkija, kuigi ta on veel natukene degeneratsiooniteooria kammitsais, ainult ta ei aseta selle algust veeuputuse järgi, vaid Paabeli torni ehitamise aega ning on ise võimetu nägema vastolu ja lahendama seda. Ta väidab (314 j.), et on kahtlane, kas inimesed, kellede esivanemad oli puhtam Jumala tunnetus, võivad metsistuda pikkamisi täielikult, aga siiski püüab kirjeldada selle võimalust, kuid hiljem (332 jj.) ta eitab, et mõne rahva juurest oleks võimalik leida ürgset monoteismi. Seda otsiti tollal ainult selleks, et tõestada degeneratsiooni teooriat. Muidugi leiti näiteid küllalt, nii *D. CRANZ, *Historie von Gronland*, Barby 1765, 255 j. eskimode kohta; *MALLET, *Introduction à l'Histoire de Dannemark*, Copenhague 1755, 97 j. muinasskandinaavlaste kohta ning *EBERHARD, *Neue Apologie des Socrates I*, 214 jj. on püüdnud seda vaadet juba tollal kaitseda päris moodsate põhjendustega, väites näiteks, et kuna paganate jumaluste arv pidevalt kasvab, siis tuleks oletada, et nad on alanud päälle ühest ja öeldes: „Anfangs besteht alle Religion bey dem Menschen in einem gewissen undeutlichem Gefühl einer ersten Ursache . . . Die Lehre von der Einheit Gottes hat ihre ganze Überzeugung von einer weniger aufgeklärten Empfindung, die bey gewissen Veranlassungen leicht verschwinden kann. Alsdann fängt der Mensch an, die Gottheit in mehrere Theile zu zerstückten . . . Die Erkenntnis Gottes fängt mit einem allgemeinen, unerklärbaren, schauerlichen Gefühl von einer höchsten Ursache der sichtbaren Natur an, deren Anblick einen lebhaften aber undeutlichen Eindruck auf den rohen Menschen macht. Indem er anfängt, auf einzelnen Theile seine Aufmerksamkeit zu heften, so ist er gleich fertig, für besondere einzelnen Fälle besondere schaffende und regierende Ursachen an zu geben.“ Need väited on väga võrreldavad BETHi sümbiootilise tunde teooriaga ja kindlasti mõtles EBERHARD samuti nagu tema. Kuid säärane teooria sellal üldiselt heideti kõrvale, põhjendudes sellele, et kõik teated, mis olemas sääraste uskumuste kohta on nähtud kristlikkude prillide läbi ja ei tule sellepärast arvesse, või nagu PISTORIUS 346 väidab, et kui leiduks mõne metsiku ja valgustamatu rahva juures mõistuseusundit või jälgi sellest, siis tulevat kõigepäält arvestada õpetusega või traditsiooniga „von irgend einem oder mehreren Vernunftweisen“. See tähendab, et ei mindud üldse sellele pinnale, millel elas vastane. Veel veidram on lugeda näiteks C. MEINERSi (*Allgemeine kritische Geschichte der Religionen I*, Hannover 1806, 48) vastuväidet: „Wenn die Zeugnisse auch viel glaubwürdiger wären, als sie wirklich sind; so müsste man sie doch verwerfen, so bald man weiss, oder erfährt, wie viele Jahrhunderte die

Griechen selbst nach den unsterblichen Gesängen des Homer brauchten, um sich dem erhabenen Gedanken des wahren Gottes langsam zu nähern.“ On võimalik, et just selleks, et päästa kreeklaste reputatsiooni ja Homeroose ülehinnatud laule, moodustatigi arengu teooria. Ja PISTORIUS on tegelikult juba esimene präanimist, mitte KING nagu arvab SCHMIDT ja tema õpilased, sest mis MARETT ja teised oletavad, leidub juba temal. Nimelt on usundi alguseks ustud ja taibatud rippuvus asjust, rippuvuse tunnetus sisaldab muidugi ka tunnetuse, et asi on vägevam inimesest. Säärast sõltuvust oletatakse igal võimalikul juhul ning asju, milledest sõltutakse, ei kardeta ainult, vaid ka tänatakse. Arengul on kolm astet: esimene ebausk ja selle kohta PISTORIUS lausub: „Unter Aberglauben verstehe ich den Glauben an geheime Kräfte in die Sinne fallender Gegenstände, Handlungen und Worte, welchen der rohe unwissende Mensch Einflüsse auf sein Wohl oder Wehe zuschreibt, und eine diesem Glauben gemässe Bemühung, dieser Kräfte sich zu bemeistern und ihre Einflüsse auf sich selbst oder auf andere herab zu leiten“. (245). Selliste rahvuste hulka kuuluvat patagoonlased, eskimod ja hotentotid. Teine aste on nõidus, mille puhul inimene mõeldes järgi nende jõudude päritolu kohta „auf den Einfall geräth, alles was er von interessanten insonderheit ungewöhnlichen Wirkungen sieht und hört, als das Wirken unsichtbarer menschenähnlicher Wesen an zu sehen“ (246). Ta väidab, et selget piiri nende kahe vahel ei ole (260). Sellelt astmelt kasvab iseendast välja ebajumalate austamine. Teooria ise on ju veel võrdlemisi algeline, kuid ta ei erine olemuselt miskis praeguseist. Hilisemad autorid nähtavasti pole lugenud PISTORIUST ning selletõttu säaranegi temaaegne kuulsus nagu MEINERS seisab tegelikult hoopis madalamal oma arvamisil. Ta on liiga teoreetiline ja oletab, et kõik alanud looduse-nämete seletamisega (vrđl. VOLNEY), kuna lihvimatu inimene polevat suutnud uurida nende nämete tõelisi põhjuseid „schrieb er alles, was ihn stark rührte, höheren unsichtbaren Wesen, oder Kräften zu“ (17). Selletõttu on MEINERSi ürgusund võrdlemisi kõrgele arenenud polüteism nagu enne teda juba väitsid BOLINGBROKE ja HUME. Võrreldes PISTORIUSega on teaduse langus ilmne. Ainus edusamm, et ta ei usu (nii aga de BROSE 149 PISTORIUS 333) usunditute rahvaste olemasolu.

Usundiloo ülesanne kõigi nende teooriate arvates oli näidata kuidas tekkis paganus ja millises seoses ta on õige usundiga. Kuid usundiloole on omistatud ka palju muidki ülesandeid, mis ainult väga kaudselt on ühenduses nimetatuga. Nii väidab tundmatu autor (8): „Prises en elles mêmes, elles (sc. india kombed) ne sont d'aucun prix, mais pour peu que l'on fasse reflexion aux avantages que l'on en peut tirer pour l'intelligence des Anciens; on tombera aisément d'accord, qu'elles méritent bien que l'on se donne la peine de les rechercher et de les écrire.“ See oli võimalik sellal maailmas kui kõik mis olemas, oli olemas tõepoolest ainult sellepärast, et kreeklased olid elanud korra. ROSS II j. väidab:

„Denn der EndUrsach / warumb diese mancherley Meynungen in der Religion ans Liecht gebracht werden / ist / nicht dass wir selbige sollen lieb gewinnen / sondern damit wir die Greulichkeit deroselben sehen / und uns dafür hüten mögen.“ See oli kirjutatud säärasel ortodoksismi hiigelajal, kus võis karta, et iga inimene, kes midagi kuuleb paganaist, suure rõõmustuse ja rõõmuga muutub otsekohe paganaks. Üht juba sellal vähe teisel kujul esinevat põhjust puudutame veel hiljemini. Ja viimati võib ju usundi looga tegeleda ka ainult selleks, et saada teadmisi inimkonna rumaluste ajaloost ja tunda ta sõgedusi.

Mõned sõnad siin sellest, mis mu arvates on usundiloo ülesanne ja mõte teoloogi seisundilt, sest mul on eelduseks, et tal ka teoloogile on öelda midagi ja mitte ainult misjonärile, kes peab minema hävitama paganlust; ning kasutab usundilugu mingisuguse beedekerina. Meil ollakse peaaegu üldiselt nõus mu väitega, arvatud välja vaid need, kes leiavad, et seda, mis saksaaeelses ülikoolis polnud vaja teoloogile, pole vaja nüüdki mitte. Eeldatakse teatavasti, et ka see on üks osa teadusest, mis mõjub usule hävitavana, eriti lihtsale lapseusule. Ei usta, et lapseusku ei suuda hävitada teadus, küll aga tema jääneid, mis kogemata on pääsenud läbi seltskonnast, mis tõeliselt on ristiusu hävitaja sellega, et ta end nimetab kristlikuks. Nii nagu militarism, mis end hüüab patsifismiks, hävitab patsifismi.

Mu arvates maailmas on säilinud ürgilmutus peaaegu sellisena nagu ta oli, nagu mahl puus, mis on ikka sama ja ometi mitte sama. Tuleb leida ta üles. Ning teisalt ei saa öelda ka, et puuksad ja tüvi oleksid väärtusetud ning me peaksime minema mööda nendest, sest teame õige ja parema. Iga oks, olgu ta ka kõige kiduramgi, on kasvanud selle mahla mõjul, mille juured läkitavad üles maast (vrld. RAHAMÄGI, Jumala Riigi palve, Tallinna 1936, 16). Muidugi, oksad võivad olla täiesti vastolulised arvestades tingimustega, milledes nad on kasvanud, ning võib paista esmalt, et neis pole midagi sarnast. Lähemal vaatlusel võib abstraheerida kõikide oksade ühised omadused ja kuulutada selle ainsaks õigeks ja kindlaks üldiseks usundiks. Nõnda talitasid inglise deistid. Kuid seegi pole õige. Peame vaatlema oksa esmalt selleks, et näha milliseis tingimuis mahlast saab säärane oks, milliseis tingimuis hoopis teine, et mõistaksime arvata kuidas praegused tingimused mõjuvad meile.

Kuid see on ainult väliselt õige. Sisu suhtes tuleb nõnda, et mida rohkem inimene tutvub paganlike usunditega ja mida lahtisema südamega ta siis vaatab oma usundile või Uuele Testamendile, seda rohkem ta leiab säääl jooni, mis esinevad ka paganausundeis. See väide võib tunduda ketserlik, kuid ta ei saa seda olla isegi ortodokse dogmaatika järele. Sest säääl ürgilmutus on dogma. Ning kui salata absoluutselt maha paganausundid, siis peab salgama maha ka ürgilmutuse või oletama, et sellest pole jäänud järele midagi. Säärasele inimesele aga on kaks kohustust. Seletada, milline ürgilmutus oli siis, ning näidata põhjused, miks säärane asi nii jäljetult läks kaduma ja kuidas ta võis minna kaduma nii jäljetult. Kui jaatada ürgilmutust ja Jumala providentiat kogu maailma suhtes, siis peab ütleva, et Jumal ka enne Kristust on hoolitsenud samuti maailma eest, sest oleks Jumala alandamine arvata, et ta sellal ja hiljemgi jättis muud inimesed kuradi hooleks ning mõtles ainult juutidele ja kristlasile.

Jeesuses on liidetud väga palju erinevaid ja sageli vastolulisi jooni, mis esinevad paljudes usundites eraldi. Võtan ainult kõige silmahakkavama. Jeesus käskis armastada vaenlasi, kuid ise oli väga vimma täis silmakirjatsejate variserite vastu. Kui nüüd mõni vanemaid usundiloolasi leidis, et paganarahvad ei käsi armastada oma vaenlasi, siis toodi ilmingimata nende madaluse tõestamiseks Jeesuse käsk armastada vaenlasi, kuid jääti täiesti kõrvale see toon, millega Jeesus kõneles variseritest. Kuid säääl, nagu muudelgi puhkudel, on lugu nõnda, et Jeesuses olid ühendatud vastandid ja meil tarvitseb ainult murda pääd küsimuse kallal kas ta ikka armastas varisereid. Sellest ei tohi otsida väljapääsu igasuguste keerdkäikudega seletades armastust nii ja teisiti, sest on täiesti selge, mida Jeesus mõtles. Kuid samavähe tohib öelda, et Jeesus ise ei suutnud käia oma õpetuse järgi. Kuidas need meie nähes vastolulised omadused Jeesuses olid liidetud, seda võime tunda muidugi vahel, kuid ainult vahel, neil silmapilkudel kui tunneme tõepoolest, et oleme inimesed. Jeesuses nad olid alati liidetud ja polnud kunagi midagi muud.

Samuti võiks öelda, et kristlus on polüteismi ja monoteismi kompleks. Sest Kolmainus pole ju mitte ainult monoteistlik, vaid vägagi polüteistliku värvinguga ning ometi monoteistlik. Sellal maailm ja inimesed olid küpsed looma sellist sünteesi,

mida mõistame vahel, kuid tavalikult mitte. Vahel protestandid on naeruvääristanud katoliku müstikuid, kes reflekteerivad Kolmainuse müsteeriumi üle. Kuid selline talitusviis on ülekohtune, sest tõepoolest see on müsteerium, juba sellepärast, et tas on olemas inimkonna arvamiste kokkuvõtt, integraal või diferentsiaal, kuidas tahes nimetada seda. Selles on polüteism ja monoteism korraga.

Ja viimati võib väita rahulikult, et Jeesuse elus ja elutundes on antud terve inimkonna, oleva, olnud ja tuleva kvintesents. See tähendab sama, mida vanad dogmaatikud mõtlesid kõneledes, et ta on täiuslik Jumal ja täiuslik inimene korraga. Juba sellepärast ei või olla talle võõras ükski mõttevilgatus paganlikes usundeis, mis kuidagiviisi liigutab inimest, olgu siis olnud, praegust või tulevat. Muidu oleks ju täiesti mõttetu igasugune misjonitöögi.

Ja siis on ka selge, mis otstarb on paganausundite tundmisel kristlasele. Paljudki asjad Jeesuses on muutunud meile niivõrt igapäevaseiks, et nad ei ülendaks meid enam põrmugi. Tavalikult kõneldakse lunastusest umbes samuti nagu majanduslikust surutisest või Hiina-Jaapani sõjast, kuid ialgi lunastus pole sellejuures niivõrt aktuaalne kui need asjad, mis puudutavad kaugemalt või lähemalt meie igapäevast elu. Kui aga keegi loeb läbi manilaste Chuastuaniti ja mõtleb, et neil inimesil polnud kristlusega tegemist peaaegu midagi enam, siis ainult lunastuse mõte võib saada oluliseks ning inimene hakkab tõepoolest arvlema, et: millest siis on lunastatud mindki. Kuidagi võõrad asjad avavad silmad oma nägemiseks. Ning siis inimene näeb, et oma pole koguni nii tuttav kui ta kogu aja on kujutelnud, mitte sugugi nii argipäine ja mage nagu paistab vahel. Ja isegi Jeesuse enese elus palju nähteid võivad saada hoopis teise läheduse.

*ZIMMERNi (Zum babylonischen Neujahrsfest II, 6 jj.) arvates Jeesuse lugu on küll müüt, kuid ta teooria ei vaja säärast eeldust, ning LIUNGMAN (Traditionswanderungen Euphrat-Rhein, FFC 118, Helsinki 1937, 361 jj.) on talitanud päris õieti eraldades Jeruusalemma loo seletuse ja Jeesuse enda aja-loosuse. Idamaal ja mujalgi oli kombeks kuningas tappa teatava valitsemisaja järele, et ta võtaks kaasa kõik ülekohtud, mis tehtud ja oma surmaga maailma jälle seaks endisesse korda.

Kuningat tapmata, oletati, ei ole kasvu enam millelgi, elugi ainult vaevastviisi. Paljudel kohtadel, Aafrikas viimase ajani, on tehtud seda järjekindlalt. Kuid kuningad, kes tahtsid valit-seda, leidsid ka vahendi eneste päästmiseks. Nad otsisid välja tavaliselt mõne roimari ja tegid ta ajavahemiku möödudes mõneks päevaks kuningaks ning lasid siis hukata enda asemel. On juhtumeid, kus isegi kuninga asemikul on jällegi oma asemik, eriti siis, kui kuninga asemik valiti õukondlaste hulgast. Ja vanast Sumerist on teada, et kuninga asemik vahel tappis kuninga siiski ja astus ise ta asemele. ZIMMERN-LIUNG-MANI teooria järele Jeesus ka oli selline asekuningas, kellele enesele oli asemikuks jällegi Parabas. Õieti oleks pidanud surema Parabas, kuid tolkorral sündis teisiti ja suri Jeesus, kes sihilikult viis rahva ning otsustajad selleni.

Iseküsimus on, kas selline teooria ongi õige, sest Jeesuse kohta on neid peaaegu musttuhat. Kuid on kindel see, et säära-ssesse ühendusse asetatult see lugu mõjub meile hoopis elavamalt ja veenvamalt kui ta teeb seda tavalikult. Oleme harjunud kordama fraasi „Kristus suri minu eest“ täpsalt samuti nagu „Kõik inimesed on surelikud“. Kuid nõnda säärane sündmus on tõstetud välja harilikust õhkkonnast, kus ta kipub pehastuma. Võime tunda jälle umbes sama, mida tundsid esimesed kristlased kui nendele kõneldi Jumala surmast eneste eest. Sest kui sää- rasel korral Jumal tuleb kuninga asemele, siis on see toiming viimane ja pole vaja teda enam korrata.

Umbes samuti mõjuvad ka kõik muud asjad kui leiame neile kuskil, kaugel või lähedal, ükskõik kui viletsagi paralleeli. Nad äkki pole enam tuttavad, vaid ahistavalt võõrad. Peame õppima tundma neid uuesti ja ei saa käidelda enam neid igapäe- vaste asjadena, millede kohta teadlased ja tõsised usumehed juba ammu on avaldanud oma kindlad seisukohad, millede suh- tes on olemas teatav consensus populi. Sest kuigi consensus populi ei tarvitse olla alati vale, siis ometi ta on väga pinna- päälne, nii et ei too asja inimese juurde, vaid nagu sageli juhtub üldiste kokkulepetega, on just selleks, et asja tõelisest tähendu- sest hiilida mööda ja panna ta säärase üldkehtiva arvamisega ad actas.

ROSS kes arvas, et usundilooga peab tutvuma ainult selleks, et hoiduda ta koledusist, mõned leheküljed hiljem põhjendab

hoopis teisiti. Kristlased pidavat nägema kui hoolsalt paganad teenivad oma kuradeid ja mõtlema siis, et me teeniksime ja austaksime Jumalat vähemalt sama hoolega. Juba sellel suure vagaduse ajal hakkas silma paganate veel suurem vagadus. Nii kirjeldab *CARRER (tsiteeritud PISTORIUS 261) noort indiaanlasvürsti, kes Suurele Vaimule andis kõik, mis tal oli kaasas, piibu, tubakakoti, käevõrud, kaelakee, kõrvarõngad, ja ütleb selle mehe kohta: „Ich wunderte mich ungemein, ein Beyspiel von so erhabener Andacht bey einem jungen Indier zu sehen, und anstatt mich über seine Ceremonien dabey aufzuhalten, wie mein katholischer Bediente heimlich that, so vermehrten vielmehr diese aufrichtigen Beweise von Frömmigkeit meine Hochachtung für ihn, und ich zweifele nicht, dass sein Opfer und Gebete dem allgemeinen Vater der Menschen eben so angenehm waren, als wenn sie mit grösserm Gepränge und an einem geweihten Orte dargebracht wären.“ Olgugi see jutt vähe ratsionalistlikku laadi ja auahne, kuid ka kōledaistki kombeist ilmneb juba väliselt, kuivõrd paganad on oma jumalate päralt ja kui hõlpsaks on saanud meie elu oma Jumala suhtes. Ütleme, et tal on kõiki küll ja ta ei vaja midagi muud kui meie südameid. Sellise lause võis leiutada ainult ihnuskoji, kellel oli kahju anda Jumalale seda, mis ta tahtis hoida enesele, ning lubas selle asemel siis midagi, mida Jumal niikuinii ei saanud kunagi kätte ta käest.

Kuid see on ainult asja väline külg. Vaadates asja sisemiselt näeme, et mitte ainult kommete toimetamine ei anna, vaid sageli ka kommete mõte annab midagi, ainult, et me ei mõista miks just nii peab teostama nende taga seisnud kavatsust. Kui näiteks mõelda säärasele, mida vanal ajal ei jõutud küllalt põhjata, inimestesöömisele või ohverdamisele. Et need inimesed, kes ise tapsid orje ja olid kannibaalid peenemal kujul, võisid seda kommet heita ette paganaile, on meile mõistetamatu. Ja veel enam, et nad ei taibanud säärase riituse mõtet. Sest ta otstarveks on ju jumaluse lepitamine ja mitte inimeste kõhtude rahuldamine eriliste maiuspaladega või kardetavate vaenlaste kõrvaldamine või kristlik julmus. Ja kui väidame, et on metsik ja pime tegu ohverdada jumalaile inimesi, siis need, keda nii alandame, võiksid öelda Jeesuse ristisurma kohta, et ka see oli metsik ja sõge tegu Jumala poolt, nagu ju arvavad ka mõned eurooplased. Muidugi me pääseksime kuidagi säärase manitsuse käest öeldes, et

Jeesus pole vaid inimene. Kuid sündmuse oluline mõte on ikkagi just seesama, mis paganausundeiski. Misjonärid oleksid pidanud väitma ainult, et Jeesuse surm on lõpetanud säärase ohvrite vajaduse ja mitte teotama neid inimesi. Aga kristluse kuulutajad, keda pidasid ülal orje tapvad puritaanid, ei võinud muidugi alandada end nõnda.

Kuid kombeil pole ainult teostamine ega mõte, vaid nende taga on kogu inimese elu, mida nad mõjustavad. Peame katsuma saada selgeks selle inimese elutunde, kes näiteks kandis riideid vastavalt aastaegade värvidele, et mitte pahandada taevast, või teda, keda oleme harjunud hüüdma looduseks, ja et mitte sundida muutma teda oma korda. Samuti peame näiteks määrama kindlaks, kuidas elavad need inimesed, kellele arvates meeste jahil olles naised ei tohi valada maha vett, et jahilised ei libiseks, või kedrata, et jahiliste teed ei läheks kõveraks, ja et nad ei eksiks. On kerge mõista säärase kommete mõtet enamasti, kuid palju raskem on kujutella end nende pidajana ja nende uskujana. Kuid peame suutma seda, et üldse mõista, kuidas sellised kombes mõjuvad tagasi inimese elule, milliseks kujundavad selle. Sest on päris kindel, et ükski neid inimesi ei vaata päikest nõnda nagu meie ning suhtub veele hoopis erinevalt meist. Ja me peame saama kätte selle tunde, mis on temal, just selleks, et meil oleks selge kujutelu neist võimalusist, mis on elamiseks, suhtumiseks. Mitte selleks, et valida üht või teist neist, kes teab kui kauaks ajaks, ning siis võtta uus. Vaid kõik need võimalused on nagu keemilised ained: kes suudab nad kõik võtta vastu endasse, sellesse ei jää nad mitte seguks, vaid neist kujuneb iseendast päris uus aine, millel on arvata-vasti kõik need osad, mis olid, kuid, millel pole enam miskit sarnadust nende ainetega. Ei tule karta, et paganuse tundmine ja nii elada katsumine hävitaks meis kristluse, sest see tähendaks karta, et kristlus on nõrgem kui muud usundid ning kaob nendes. Sest segu, mis tekkib nõnda, on mingi liik kristlust, millest maailmas praegu leidub väga vähe.

Tegelikult peaks tulemus olema just kristlus, kuid natuke erinev sellest, mida õpime ja õpetame. Mitte sellepärast, et paganausundid oleks halvad ja segu samuti. Vaid, kuigi me ei tunnista seda, praegu on kristlus ainult üks usund teiste hulgas, ning meie suhtume talle alateadlikult nõnda. Sest kui mu

usk on õige, et Jeesus oli kogu inimkonna oleva ja olnud elu kvintessents, siis peaksime saama mahutades endisse võimalikult palju maailma, u m b e s samale kaugusele või kõrgusele, kus oli Jeesus juba oma olemuselt.

Muidugi võiks öelda nüüd, et meile pole vaja seda teed, sest Jeesus on meie tee ja kui ta on juba kõige kvintessents, mis me siis läheme otsima mujale ja katsume ise endile kujundada midagi sünteesi taolist. Sest parimalgi juhul me ei jõuaks ju Kristuse kõrguseni. See vastuväide on õigustatud, kuid ainult teatava määran. Mõõnan, et aastal 200 p. Kr. tõepoolest oleks olnud ülearune minu jutt, sest siis oli see kvintessents veel võrdlemisi elav ning inimesed teadsid ja tundsid nõnda. Kuid praegu, nagu ütlesin, kristlusele ei vaata keegi vist enam nõnda nagu sellal. Kristlus on selle aja kestel absoluutse usundi seisukohalt langenud lokaalse usundi seisundile, ta pole enam usund par excellence. Pikkamisi ta on kaotanud oma maailmahaaravuse ja muutunud samasuguseks tõuusundiks nagu islam või budhism. Meie ei näegi enam, et ta on kõikehaarav, väidame seda ainult, et hoida end päälvee. Ja nüüd ei jää muud teed kui see, millest kõnelesin, ma vähemalt ei näe muud. Võiks ju olla veel mediteerimine Jeesuse elu ja õpetuse kallal. Kuid see nõuab suuri eeldusi inimeselt endalt. Kõigepäält seda tunnetust, et Jeesus ei toonud mitte uut usundit ega uut moraali, vaid uue elu. Sest usund, mis mahutab kõik, pole õieti enam see mida tavalikult nimetatakse usundiks. See tunnetus on juba kaunis raske saavutada. Sama raske on vabaneda neist eeldusist, milledega tavalikult minnakse vaatlema Jeesust. Ja nagu ma juba ürgilmutusest kõneledes ütlesin: iga inimene näeb ainult niipalju kui ta on võimeline nägema. Mida inimene tahab, seda ta ka leiab, ning inimene tahab palju asju täiesti alateadlikult. Tuleks minna siis täiesti lahtiselt, kuid lahtiolemist on kergem saavutada just sellisel teel, mida nimetasin, kui väites, et ollakse avali.

Samuti võiks öelda, et viimati Jeesusele lähedamale saamine pole millekski vajalik, et inimene saab läbi niisamuti. Kuid usklikkus on elu ja juba primitiivsed inimesed teavad, et, kes ei usu, see ei ela. Usklikkuse süvendamine ja haaravamaks tegemine on selletõttu äärmiselt vajalik, et elada elusamat elu. Siin on juhuslikult koht, kus sügavus ja laius võivad olla proportsionaalsed, kuid muidugi ei tarvitse.

Nõnda saab siis kätte selle, mis ütles korra Paulus, et pole juuti, kreeklastega sküüti. Kuid praegu see on selline ideaal, mis on kaugem kui kunagi enne, ja tema võib saavutada alles siis kui vastupidine tee on tehtud, kui juut on tõesti saanud juudiks ja eestlane eestlaseks. Sest praegu me pole seda, oleme ainult lääneuroopa rahvaste, eriti sakslaste, kuulekad õpilased ja teeme kõike, mida isandad on kirjutanud ette. Ei ole ju mingi kitsarinnaline natsionalism, kui rõhutan eestlaste tähtsust. Sest Jumal on loonud iga rahva ainult selleks, et igal rahval oleks öelda midagi ja mitte selleks, et üks rahvas laiutaks end üldiseks ja nõuaks, et kogu maailm mõtleks tema viisi, kuna see on ainus viisakas viis, nagu ainsaks viisakaks pääkattteks on germaani kaabu. Sest nõnda satume veelgi kaugemale säält, kus olid Pauluse kaasaegsed, kuulutame ainuõigeaks juudi või sküüdi ning katsume maailmast hävitada kõike muud.

Võtan ainult ühe näite, mis võib teha usundilooga meie oma jalgealuse kindlustamiseks. Teatavasti LOORITS on esitanud teooria eestlaste kultuuri otsesest seosest Būsantsiga, kuid viimasel ajal läinud veelgi kaugemale, oletades seost kogu Vana Idamaaga. On üks muinasjutt, mida mulle käesolevate andmete järgi leidub Eestis, liivlastel, venelasil ja Abessiinias. Ja meie ükskordne kuulus lugu Koidust ja Hämarikust töötab lähemas tulevikus sisuliselt päris üksikasjuni muutuda rahvapäraseks jällegi. 1934 leidsin ühe paralleelloo Bulgaariast, 1937 veel kaks, kuid nende hankimine originaales on olnud võimatu seni, samuti ühendasin selle loo ühe hiina pärimusega, mis on viidud üle Jaapanigi. Ja juba 1935 on LOORITS leidnud palju uut otseselt või kaudselt samasse saagarühma kuuluvat materjali Eestist ja Kaukasuselt. Kuid praegu pole veel võimalik määrata kindlaks, mis mõte on sellel lool olnud algselt ja kust ta on pärit. Oletan, et tal on mingi ühendus Vana Idamaa viljakusriitustega, kuid see on alles kahtlane. Suudame viimati vabastada oma mütoлогия sellest saksikusest, mis ta on täitnud senini ja võime nõnda öelda, mis oleme ise, ja, mis on omane meile. Siis alles kristlus võib tööpoolest saada rahva omaseks, sest seni ta on olnud õpiaine umbes nii nagu polüneeslasile arvutamine. Muile rahvaile ta on kuidagi võrreldav rahvaluulega, sest ta on imbunud rohkem läbi inimesist. Oleme õppinud sakslaste kristlust ja nõnda samuti nagu ta omandame, kaotame ka ta, just nagu muud õpiained. Omane kristlus pole aga viimne siht, vaid ainult vaheaste. Peaks edaspidi olema umbes nõnda nagu kujuriga, kes on õppinud omal algatusel. Töö täiendab end pidevalt, kuid mitte see, kes on õppinud mingi meistri juures ja usub seda meest pimesi. Kui omal algatusel õppinud kujur on niikaugel, et saab hakkama kõigeaga, siis on alles tulnud paras aeg vaadata mujale. Nähes kõiki neid võimalusi,

mis on väljaspool, ta siis, kui ainult küllalt on püüdu, ületab iseene ja oma rahva, saab enamvähem universaalseks, kuigi muidugi mitte iial täiesti. See tähendab, et ma ei usu sellise meetodiga saavat inimesi kristusiks, kuid nad saavad kristlasiks, kes on palju lähemal kristlusele kui inimesed, kes ristiusku alateadlikult käitlevad nagu üht usundeid.

Toon veel ühe teise näite, mis valgustab ka usundiloo tähtsust Vtle. Olen seda kõnelenud juba varemini, kuid teoloogid see leidus peaks huvitama enam kui orientaliste. Teatavasti Ex. 34 on kõne'atud eesti tõlke ja paljude muude tõlgete ning eksegeetide arvates, et kui Mooses tuleb alla mäelt, siis särab ta nagu. V on aga tõlkinud hoopis teisiti, nimelt nii, et sellest järgneks Moosesele sarvede kasvamine pähe (quod cornuta esset facies sua). Viimasel ajal pole enam palju vaieldud selle üle ning mõnedki on hakanud jällegi kalduma V poole, kuna idamaiseil jumalulil ka olnud sarved. Kuid heebrea tekstis seisab *kāran 'ōr 'appō*. Sõnasõnalt see peaks tähendama: *ta näonahk sarvestus, sai sarveks*. Esmalt kogu see lugu tundub nõnda mõttetu ja oleks kohe vaja pikka kommentaari kui keegi tõlgiks nõnda. Kuid asjal on kaugem mõte ja hoopis iseäralik. Teatavasti Eestis on jutte, et paradisis inimeste nahk olnud üldse sarv ja pääle pattulangemist jäänud sellest õndsast ihust järele ainult küüned. Niipalju kui mul teada (andmestik pole veel täielik) leidub sama teadet Soomes, Venemaal ja arvatavasti venelaste kaudu ka Siberi rahvaste juures. Pääle sel'e esi-neb teda Ungaris ja Bulgaarias, ning mu teada enam mitte kuskil Euroopas; Saksamaal absoluutse kindlusega mitte. Kuid ta on olemas Talmudis ja araabia Koraani seletusis. Ja mu arvates on päris kindel, et Ex. 34 teate autor eeldas säärase legendi olemasolu ning ta üldtuntust. Kogu loo mõte oleks siis: Mooses niikaua olles Jumalaga sai kätte jälle sama naha, mis inimesil oli paradisis enne pattulangemist. Loost, mis tundus seni fantastiline reliik, nagu näiteks ka Jahve kallalekippumine Moosesele, on saanud lugu, millel on meile taibatav ja, mu arvates, mitte alahinnatav mõte. Ning pääle selle, säärase oletusega eesti juttude alusel on seletatud ka enamvähem üldiselt tuntud teooria esimese inimese valgusest riideist. See ei tarvitse enam sugugi tähendada, et puritanistlikemail hilisemail inimesil oli häbi lasta oma esivanemaid veeta kõige iusam aeg oma elust alasti, ega tarvitse olla ka loogiline järeldus sellest, et kui inimene tundis enda alasti, siis tal enne pidi olema seljas midagi (mis muide on vale eksegees). Arvatavasti mõeldi ka sel puhul nõnda: inimesel oli enne sarvest nahk ja selle tõttu ta oli alati ümbritsetud valgusekumaga. Pattulangemise puhul inimene kaotas oma sarvest naha ja selle tõttu ka ümbritseva valguse ning nägi ehk ennast esimest korda, sest võidi ju oletada, et ta ei näinud ise läbi valgusest, mis ümbritses teda. Samuti on seletatud ka need jutud, mis näivad eeldavat esimest inimest keset kalliskive, võibolla, kalliskivist kehaga. Sest nagu teada, hääst sarvest peeti lugu samapalju vähemalt kui hääst elevantiluust. Igatahes üleminek pole nii võimatu, et need jutud ei tarvitseks olla pärit ühest algsest allikast. Küsimus, mis ortodoksia aegsed dogmaatikud oleksid hakanud pääle säärase leidusega, mille õiguses ma olen kindlam kui kindel, pole huvitav praegu. Kuid see looke, millest ligemal ajal kirjutan pikemalt, on selgeks näiteks nii sellele, et meie

omakultuuri juured ulatuvad itta, kui ka sellele, mida võib teha VT alalgi mõne väikse asjaga kui ta rakendada õieti. Mu oletused võivad vahel olla fantastilised ning sageli on määratud ainult selleks, et kihutada mõtlema, kuid just selle asja õiguses mu arvates pole kellelgi põhjust kahelda. On täiesti võimatu seda lugu seletada teisiti või ratsionaliseerida ta õrdsa HERMANN von der HARDTi viisi.

Esitasin mõned teooriad usundiloo mõtte, ülesande või otsarabe kohta, neid mõisteid endid minu skolastiliselt koolitamata pää kahjuks ei oska eraldada. Muidugi neid oleks võinud tuua palju rohkem. Ma ei esitanud kõike, deistidest näiteks läksin mööda ja evolutsiooniuskujaist peaaegu samuti. Et ma kõiki kritiseerisin, sellel on vähemalt mu arvates suur õigustus. Sest kui keegi teoloogea jaatab üht või teist neist, siis ta kuidagi ikka jääb hätta. On väga hõlpus öelda, näiteks: usund on arenenud, VT ja UT usundi vahel on väga suur vahe ja UT oma on palju kõrgemal. Kui me aga mõtleme, et VTs kuradi kuju on täiesti tähtsusetu ja UTs vähemalt igapäevaseks kõnekäänuks, mille mõte meile pole enam selge täiesti, mis me peame ütleva siis? Peame väitma, et usundi areng seisabki selles, et algsest häästkurjast või indiferentsest inimlikust Jumalast tehakse kaks, üks üle inimlik just häduselt, teine samapalju kurjuselt. Kuid sellega on omistatud kurjusele nii suur tähendus, et järgmine oletatav usundi aste peaks olema kurja kummardamine, mitte kuradi. On muidugi hõlpsam igale kristlasele oletada, et kõik paganausundid on täis Moosest teatava määrani, kuid me teame ju, et ka nii ei või olla. Kõige lõbusam teoloogile on uskuda ürgilmutust või koguni ürgmonoteismi ning evolutsiooni asemel degeneratsiooni. Kuid nagu ma ütlesin niipalju kui ka sellel ongi alust, see on Jumala providentia piiramine ning kui Jumal hoolib isegi kurjadest niipalju, et laseb paista neile päikese, miks siis mitte paganaist? Ja päale selle poleks siiski eelkristlikul juutulusel ka mingit erilist seisundit. Kui ta polnuks degenerereerunud ja olnuks õige, siis polekski ju olnud vaja Kristust.

Mida ma mõtlen, suudan ehk pildina seletada kõige paremini. Pihutäis seemneid on visatud maha ja kõik nad on sama taime omad, kuid puud, mis kasvasid nendest, erinevad täiesti teineteisest ja neid ühendab ainult see, et nad kõik on ikkagi samad puud. Pilduja mõtteks oli nad kõik liita korra teineteisega. See sündis Jeesuses. Kuid varsti päale seda need ühendatud ladvad jällegi kasvasid laiali ja oma ette ning ühendusest tehti

juurde uus puu. Iga kristlase kohuseks mu arvates on taibata, mis siis oli too ühendus, ja kui võimalik, saada tagasi sinna.

Võib olla, mul pole õigus; aga vähemalt see on üks võimalus suhtuda paganaile ja paganausundeile ning sellega ka usundi-
loole. Sest oleks päris mõttetu teha tegemist asjadega ainult selleks, et teada neid ja kõnelda teistele, kes ka peavad teadma. Iga asi, millega tegeleb inimene, on esijoones just selleks, et inime-
mene midagi säält saaks enesele ja oma elule. See, kes õpib ainult selleks, et teada või selleks, et olla haritud, on võrreldav säärase inimesega, kes on õppinud pähe kõikide saksa riigikeste hertso-
gide, krahvide ja kuningate nimed, nende sündimise ja surma aastad ja aja, mil nad valitsesid; või sellisega, kes teab pääst kõi-
kide maailma raudteejaamade nimed.

